

नेपाली समाजको निर्माणमा कान्यकुब्जको योगदान – एक ऐतिहासिक विवेचन

बासुदेवलाल दास

इतिहास विभाग, ठाकुर राम बहुमुखी क्याम्पस, वीरगञ्ज, नेपाल
Email:- basudevaldas@gmail.com

सार

नेपालमा सामाजिक रूपबाट विचार गर्दा मुख्यतः पहाडी र मधेशी समुदायका मानिसहरूको बसोबास रहेको देखिन्छ। यी दुवै समुदाय अन्तर्गत विभिन्न जातिहरू रहेका छन्। यी जातिहरू अन्तर्गत कनौजिया समूह रहेको पाइन्छ। कनौजिया शब्द कन्नौज शब्दबाट बनेको हो, जसको प्राचीन रूप कान्यकुब्ज हो। कान्यकुब्ज प्राचीन समयमा ठूलो साम्राज्य थियो, जसको अवशेषको रूपमा वर्तमान भारतको उत्तरप्रदेश राज्यको कनौज जिल्ला क्षेत्र रहेको छ। नेपालका पहाडी समुदायका ब्राह्मण, क्षेत्री, मगर र गुरुङ आदि जातिहरूका साथै मधेशी समुदायका ब्राह्मण, कानु, कुम्हार, कुरमी, को इरी, गुआर, चमार, ततमा, तेली, दुसाध, धोबी, नूनियाँ, मुसहर, लोहार, हजाम, हलुवाई इत्यादि जातिहरूमा कनौजिया समूह रहेका पाइन्छन्। यसप्रकार वर्तमान नेपाली समाजको निर्माणमा कान्यकुब्जको स्पष्ट योगदान रहेको देखिन्छ। यस ऐतिहासिक तथ्यले नेपाली समाजमा जातीय, सामुदायिक एवम् साम्प्रदायिक सौहार्दको विकासमा सकारात्मक सोच तर्फ उन्मुख गराउन सक्ने विश्वास गर्न सकिन्छ।

मुख्य शब्दहरू

प्रमुख शब्दहरू :- कान्यकुब्ज, नेपाली समाज, पहाडी समुदाय, मधेशी समुदाय, साम्प्रदायिक समन्वय

परिचय

नेपालको सामाजिक स्वरूपलाई हेर्दा यो देशमा पहाडी र मधेशी गरी मुख्यतः दुई समुदायका मानिसहरूको बसोबास रहेको देखिन्छ। यी समुदायहरू अन्तर्गत अनेक जातिहरू रहेका छन्। नेपालका पहाडी र मधेशी दुवै समुदायको समाजमा ब्राह्मण जातिको स्थान सर्वोच्च मानिएको पाइन्छ। नेपालका पहाडी ब्राह्मण जातिमा कुमाई र पूर्वली भनी दुई प्रकार रहेका छन्। यी दुवै प्रकारमा कान्यकुब्ज समूहका ब्राह्मण रहेका छन्। यस्तै मधेशी समाजका ब्राह्मण जातिमा कान्यकुब्ज समूहका ब्राह्मण रहेका छन् भने यस अतिरिक्तका अन्य जातिहरूमा पनि कनौजिया भनिने समूह

रहेका देखिन्छन्, जुन स्पष्टतः कान्यकुब्ज समूहका हुन्। यसप्रकार यस विषयमा ऐतिहासिक दृष्टिकोणबाट विवेचन गर्नु आवश्यक बुझिन्छ।

कान्यकुब्ज

प्राचीन कालमा कान्यकुब्ज नामक साम्राज्य रहेको थियो, जसको आधुनिक नाम कन्नौज अथवा कनौज हो। वर्तमान समयमा भारत देशको उत्तरप्रदेश राज्यको एउटा जिल्लाको रूपमा कनौज विद्यमान रहेको छ। (त्रिपाठी, १९८९ई., पृ.२) पौराणिक एवम् महाकाव्यीय साक्ष्य अनुसार कान्यकुब्जको सम्बन्धमा भनिएको पाइन्छ कि यस नगरको नाम पहिले

बासुदेवलाल दास

‘महोदय’ थियो। यो नाम प्रतिहार वंशीय शासकहरूका अभिलेखहरूमा समेत पाइन्छ। यस नगरको स्थापना चन्द्रवंशीय राजा कुशनाभ द्वारा गरिएको थियो। यस प्रसंगमा भनिन्छ कि राजा कुशनाभका कन्याहरू द्वारा अपमानित भएर वायुदेवले सराप दिँदा ती कन्याहरू कुब्जा (कुप्रा) भएका थिए। यसप्रकार कन्याहरू कुब्जा भएकाले त्यस देशको नाम कान्यकुब्ज भनेर विख्यात भएको थियो। (हिन्दी विश्वकोश, २०३१ वि.सं., खण्ड २, पृ.५२०)

कान्यकुब्ज देशको सिमाना विस्तृत थियो। यसको उन्नति सम्राट् हर्षवर्द्धनको कालमा आफ्नो शिखरमा पुगेको थियो। हर्षवर्द्धनको राज्यारोहण सन् ६०६ ई. एवम् यिनको देहावसान सन् ६४६-६४७ ई. तिर भएको कुरा इतिहासकारहरूले स्वीकार गरेका छन्। (स्मिथ, १९८१ ई., पृ.१८३) सम्राट् हर्षवर्द्धनको समयमा कान्यकुब्जले एउटा ठूलो साम्राज्यको स्वरूप ग्रहण गरेको थियो। प्रसिद्ध चीनियाँ तीर्थयात्री ह्वेन साङले आफ्नो वर्णनमा यस नगरको विस्तार ४००० ली (६७० माइल) उल्लेख गरेका छन्। कान्यकुब्जमा हर्षवर्द्धनको देहान्त पश्चात् क्रमशः आयुध, प्रतिहार तथा गाहडवाल राजवंशहरूका शासन रहेका थिए। गाहडवाल वंशका गोविन्दचन्द्र एवम् उनका पौत्र जयचन्द्रको समयमा कन्नौजको राम्रो उन्नति भएको पाइन्छ। जयचन्द्रले आफ्ना पराक्रमी प्रतिद्वन्द्वी चाहमान नरेश पृथ्वीराज तृतीयसित युद्ध गरेका थिए। यस पश्चात् सन् ११९३ ई.मा मुहम्मद गोरीले जयचन्द्रलाई परास्त गरी कन्नौजमाथि अधिकार स्थापित गरेका थिए। (हिन्दी विश्वकोश, पूर्वोक्त)

प्राचीन कालमा यस क्षेत्रलाई जम्बूद्वीप, आर्यावर्त, भारतवर्ष आदि भनिन्थ्यो। यस क्षेत्रमा कुनै पूजा, प्रतिष्ठा, अनुष्ठान इत्यादिको आयोजन गर्दा संकल्प भन्ने बेलामा ‘जम्बूद्वीपे आर्यावर्ते भारतवर्षे...’ इत्यादि शब्दावली उच्चारण गर्ने प्रचलन आजसम्म रहेको देखिन्छ। नेपाली साहित्यका महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले आफ्नो प्रसिद्ध महाकाव्य ‘नेपाली शाकुन्तल’ लेख्दा प्रथम सर्गको तेस्रो श्लोकमा ‘मीठो लाग्छ मलाइ ता प्रियकथा प्राचीन संसारको, हाम्रो भारतवर्षको उदयको हैमप्रभासारको...’ भनेर अभिव्यक्त गरेका छन्। (देवकोटा, २०३४ वि.सं.,पृ.१) प्राचीनकालको भारतवर्ष क्षेत्रमा अहिले अनेक राष्ट्रहरू रहेका छन्। यसरी भारतवर्ष अन्तर्गतको कन्नौज क्षेत्रमा मुसलमान शक्तिको आक्रमण हुँदा ईसवीय सन्को १२ हौं शताब्दीतिर त्यस क्षेत्रबाट ब्राह्मणहरूका साथै अन्य जातिहरूको पलायन भएको थियो। (विष्ट, १९७६ ई., पृ.२) यसरी कन्नौजबाट

आएका जातिहरू कान्यकुब्ज अथवा कनौजिया संजाले अभिहित हुन थालेका हुन्।

ब्राह्मण जाति

हिन्दू समाजमा सर्वोच्च स्थानमा मानिएका ब्राह्मण जातिलाई मुख्य रूपले दश भागमा विभाजन गरिएको पाइन्छ। यसको आधार भौगोलिक अवस्थितिलाई लिइएको देखिन्छ। यसमा विन्ध्याचल पर्वतदेखि दक्षिणी क्षेत्रमा निवास गर्ने ब्राह्मणलाई ‘पञ्चद्रविड’ भनेर पाँच समूहमा एवम् विन्ध्याचल पर्वतदेखि उत्तरी क्षेत्रका ब्राह्मणलाई ‘पञ्चगौड’ भनेर पाँच समूहमा गरी कुल दश समूहमा बाँडिएको देखिन्छ। (शास्त्री, २०१० ई., पृ.३) यसप्रकारको दश समूहमा ब्राह्मणको विभाजन गरिएको प्रसंग पौराणिक स्रोतहरूमा समेत पाइन्छ। यस अनुसार ‘पञ्चद्रविड’ अन्तर्गत कर्णाट, गुर्जर, तैलंग, द्रविड र महाराष्ट्र ब्राह्मणहरू पर्दछन् भने ‘पञ्चगौड’ अन्तर्गत उत्कल, कान्यकुब्ज, गौड, मैथिल र सारस्वत ब्राह्मणहरू रहेका छन्। यसप्रकार कान्यकुब्ज समूहका ब्राह्मणहरू ‘पञ्चगौड’ अन्तर्गतका हुन्। (बाहरी, १९८८ ई.,पृ.२१३-२१४)

पहाडी ब्राह्मण

नेपालका पहाडी समुदाय अन्तर्गतका ब्राह्मण जातिमा कुमाई र पूर्वेली भन्ने दुई प्रकार रहेका पाइन्छन्। यसमध्येका पूर्वेली उपाध्याय ब्राह्मणहरू पञ्चगौड मध्येका कान्यकुब्ज समूहका ब्राह्मण भएको बताउने गर्दछन्। कुमाई ब्राह्मणहरू बारे अध्ययन गर्दा यसमा कान्यकुब्जका साथै अन्य समूहका ब्राह्मणहरू पनि रहेका देखिन्छन्। कुमाई भनेका कूर्माञ्चलीय क्षेत्रका ब्राह्मणहरू हुन्। कूर्माञ्चल क्षेत्रलाई नै कुमाऊँ भनिन्छ, जुन अहिले भारतको उत्तराखण्ड राज्यमा पर्दछ। कुमाऊँ क्षेत्रबाट आगमन भएका हुनाले यिनीहरूलाई कुमाई भनिएको हो। यिनीहरू मध्येका उप्रेती, जोशी, त्रिपाठी, पन्त, पाठक, पाण्डे, भट्ट, मिश्र जस्ता उपाधिको विषयमा भनिन्छ कि पन्त उपाधिका भारद्वाज र पराशर गोत्रीयहरू महाराष्ट्र ब्राह्मण, पाण्डे उपाधिका भारद्वाज र गौतम गोत्रीयहरू सारस्वत ब्राह्मण, त्रिपाठी उपाधिका गौतम गोत्रीय चाहिँ गुर्जर ब्राह्मण एवम् भट्ट उपाधिका विश्वामित्र गोत्रीय तैलंग ब्राह्मण रहेका देखिन्छन्। अर्कोतिर, काश्यप गोत्रीय पाण्डे, शाण्डिल्य गोत्रीय पाठक तथा कौशिक, उपमन्यु र भारद्वाज गोत्रीय जोशीहरू भने कान्यकुब्ज ब्राह्मण रहेका पाइन्छन्। यसरी कुमाई ब्राह्मणमा पञ्चद्रविड र पञ्चगौड गरी दुवै समूहका

ब्राह्मण रहेका बुभिन्छन्। नेपाली भूभागमा यिनीहरूको आगमन सर्वप्रथम डोटी क्षेत्रमा भएको उल्लेख गरिएको पाइन्छ। (मिश्र, १९५५ ई., पृ. १४०-१४२) यसप्रकार कान्यकुब्ज ब्राह्मणहरू कन्नौजबाट उत्तरी हिमाली र पहाडी भागमा आएका थिए। यिनमा कुमाऊँ क्षेत्रका कुमाई र यसभन्दा पूर्वतिर गएकालाई पूर्वेली भन्न थालेको बुभिन्छन्। (शर्मा, २०३९ वि.सं., पृ. ८१) यिनीहरूमा परस्पर विवाह आदि गर्ने परम्परा नरहे तापनि कतिपय उपाधिहरू यथा चम्याल, छत्कुली, तिवारी, पनेरु, पन्त, बराल, मिश्र, मैनाली, रेग्मी आदि कुमाई र पूर्वेली दुवै प्रकारमा रहेका पाइन्छन्।

पहाडी ब्राह्मणका उपाधिहरू

नेपालमा निवास गर्ने पहाडी ब्राह्मण समाज अन्तर्गतका जैसी ब्राह्मणको जातीय विकासमा कुमाई र पूर्वेली ब्राह्मणको प्रत्यक्ष योगदान रहेको बुभिन्छन्। यसरी नै ब्राह्मण जातिका उपाधि, थर आदिको निर्धारणमा स्थान, आस्पद र प्रतिष्ठा विषयक कुराको महत्व रहेको देखिन्छ। नेपालका पहाडी ब्राह्मणका उपाधिहरूमा अधिकारी, अर्जाल(अज्याल, अर्जेल), आचार्य, आपागाजी, आसखेती, उपरतोला, उप्रेती, ऋषिवन्त, ओभा, ओली, कट्टेल, कडरिया(कडलिया), कडेल, कणेल, कमलकोटी, कमली, करखेती, कवरखेती, काफले, कालाखेती, कालागाजी, कालीकोटा, कुकरेल, कुजिकेल, कुथौला, कुलेटा, कैनी, कोइराला, कौवाली, खकुरेल (खकुन्याल), खतिवडा, खनाल(खँदाल), खनियाँ, खरेल, खुलाल, गजुरेल, गडतौला (गर्तौला), गुजिगेल, गुरागाजी, गैह्रे(गहिरे), गोतामे, गौतम, गौदेल, गौरीकोटा, घिमिरे, घोडासैनी, चन्दलगाजी, चम्याल, चापागाजी, चालिसे, चिलवाल, चुडाल, चुवागाजी, चौरेल, चौलागाजी, चौसाल, छत्कुली, छन्त्याल, छोट्याल, जमरकट्टेल, जमरखरेल, जमरखेती, जम्बूकोटा, जलकोटी, जिम्खडा, जेमकटेल, जोशी, जौकोटा, जवाली, भिज्जार, डाँडाकोटी, डोटेल, ढकाल, ढब्लाकोटी, ढुडारी(ढोडारी), ढुंगाना, ढुंगेल, ढ्याकुरेल, तिवारी(तेवारी), तिमलसेना(तिमल्सीना), तिमिसना, त्रिताल, त्रिपाठी, थपलिया, थामी, दण्डकेल, दम्खडा, दवाडी, दासकोटा, दाहाल(दहाल), दिलकोटा, दुभेगी, दुलाल, दुवाडी, दुवाल, देवकोटा(धौकोटा), दैनी, धमला(धमाला), धर्मकोटी, धिताल, धौलागाजी, निधुरेल, निरौला, नेपाल, न्यौपाने(नेउपाने), पंगेनी, पँदेनी, पनेरु(पँदेरु), पन्त(पन्थ), पन्थी, पण्डित, परसाजी(प्रसाई), पराजुली, पाठक, पाण्डे(पाण्डेय), पडासैनी, पुवार, पोखरेल, पौडेल (पौड्याल), प्याकुरेल (प्याकुन्याल), प्रत्येछाने, फुँयाल (फुँएल), फेकुरेल, बखरेल, बजगाजी, बड्खौरा, बडाल, बडु,

बराल, बराकोटी, बरासिनी (बरासैनी), बर्तीला (बरतोला), बर्त्याल, बलारकोटी, बलोला, बस्ताकोटी, बाँसकोटा, बाँसतोला, बिठारी, बिडारी, बेलपाती, बेल्काणी, भट्ट, भट्टराई, भट्टराय, भण्डारी, भिनाकोटी, भीमखेती, भुर्तेल(भुर्त्याल), भुसाल, भेकुरेल, भेटवाल (भेटुवाल), मजगाजी, मरासिनी(मोरासैनी), मिश्र, मुडभरी (मुरभरी, मुडबरी), मुसौला, मैनाली, रजेल, रिजाल, रिताथोला, रिमाल, रिसाल, रुचाल, रूपाखेती, रूपाँला, रेग्मी, रोमाली, लटौला, लम्जेल, लम्साल, लाकुरेल, लामिछाने, लाम्पाखे, लुजिटेल्, लोहनी(लोहिनी), लौडारी, वस्ताकोटी, वस्ती, वस्याल(वत्स्याल,वसेल), वाग्ले, विमली, विष्ट, शिवाकोटी, सत्याल, सल्लाकोटी, सापकोटा, सिग्देल(सिग्दाल,सिग्देल), सिजापति, सिंजाली, सिटेल, सिटौला(सितौला), सिद्धकोटी, सिम्खडा, सिलवाल, सुनखेती, सुनतोला, सुवेदी, सेढाई(सिंढाई), सेतागाजी, सेरागाजी, सोती, हटकोटा, हसौला, हस्तिकोटा, हुमागाजी(होमेगाजी) इत्यादि रहेका पाइन्छन्। (उपाध्याय,....., पृ.९-१३)

उपर्युक्त उपाधिहरूमा कतिपयका एकाधिक प्रकारहरू पनि देखिन्छन्। यस सन्दर्भमा जोशी थरका लटौला, भिज्जार र सिलाई गरी तीन प्रकार रहेका छन् भने भट्ट थरका दुवाल, लामिछाने, र्याल, राई, निरवंशी, दुवाडी र अलिना गरी सात प्रकार रहेका पाइन्छन्। यसरी नै भण्डारी थरका सुन्ताखाने, थानसिंगे र रघुवंशी गरी तीन प्रकार, खनाल थरका खोरिया र गहा गरी दुई प्रकार, विष्ट थरका सिंजापति, पुवार, खप्तरी र कालिकोटे गरी चार प्रकार, आचार्य थरका लम्जेल र भुर्त्याल गरी दुई प्रकार, अधिकारी थरका थामी, ठाडाराई, खिलचिने, कौवाली र भण्डारे गरी पाँच प्रकार, सुवेदी थरका लाम्पाखे र नयाँघरे गरी दुई प्रकार, पौडेल थरका काला र गोरा गरी दुई प्रकार, अर्ज्याल थरका बगाले र बिहारे गरी दुई प्रकार, पाण्डे थरका कुलेटा, बड्खौरा र सिमालदिया गरी तीन प्रकार रहेका पाइन्छन्। (उपाध्याय,....पृ.१४-२९) यसै गरी जैसी ब्राह्मणका कुण्ड, गोलक र बैकलेय गरी तीन प्रकार रहेका छन्। यस मध्येका बैकलेय जैसी ब्राह्मणका गजुरेल, तिमलसेना र मोठभरी गरी तीन प्रकार रहेका देखिन्छन्। (उपाध्याय,....पृ.४३-४४) पूर्वेली उपाध्याय ब्राह्मणका दाहाल थरको वंशावलीमा उल्लेख भए अनुसार उनीहरूका पूर्वजको उपाधि पूर्वकालमा भट्ट रहेको थियो। परवर्ती कालमा भट्ट उपाधिबाट दाहाल(दहाल), लम्साल र रूपाखेती नामक थरहरूको निर्माण भएको एवम् यी तीनओटै थरहरूको गोत्र भने एउटै वत्स रहेको पाइन्छ। (दाहाल एवम् दाहाल, २०६६ वि.सं.पृ.९) यसैगरी कुमाई ब्राह्मण अन्तर्गतका मैनाली थरको वंशावलीमा उल्लेख

बासुदेवलाल दास

भए अनुसार भारतका हिमाञ्चल प्रदेश राज्यमा पर्ने कुल्लु-मनाली क्षेत्रमा बसोबास गरेका जोशी उपाधिधारी ब्राह्मण अनेक कारणहरूले गर्दा ईसाको अठारहौं शताब्दीमा त्यस स्थानबाट स्थानान्तरित भई कुमाऊँको रानीखेतदेखि पूर्वोत्तरमा अवस्थित मनेला नामक गाउँमा निवास गर्न पुगेका एवम् कालक्रममा मनेलाबाट पनि स्थानान्तरित भएर केही पूर्वतर्फ रहेको मैनाली भन्ने स्थानमा बसोबास गर्न थालेका थिए भन्ने तथ्य थाहा पाइन्छ। मैनालीसित सम्बन्धित भएकाले यिनीहरूको उपाधि मैनाली भएको हो। नेपालको भूभागमा आउनुभएका मैनाली वंशका आद्यपुरुषको नाम काशी मैनाली जोशी थियो, जसलाई भक्तपुरका राजा भूपतीन्द्र मल्लले राजज्योतिषीको पदमा नियुक्त गरी काभ्रेपलाञ्चोक जिल्ला क्षेत्रमा बिर्ता दिएर राखेका थिए। (मैनाली, २०६३ वि.सं., पृ.क३-क४)

उपाधिको निर्माणमा स्थानीयता

पहाडी ब्राह्मण जातिका उपाधि, थरहरूको निर्माणमा स्थानको प्रभाव स्पष्ट रूपमा देखिन्छ। नेपालको पश्चिमी क्षेत्रका विभिन्न स्थानहरूसित सम्बन्धित रहेका यस्ता उपाधि र थरहरूमा जुम्ला जिल्लाको धिता गाउँसित सम्बन्धित थर धिताल, पाण्डुसेराबाट पाण्डे, सिंजाबाट सिंजापति, चदिलागाउँबाट चौलागाजी, सुवाडाबाट सुवेदी, नियापानीबाट नेउपाने एवम् प्याकुरीबाट प्याकुरेल थर भएका हुन्। यसैगरी अछाम जिल्लाका तिमिल्लैनबाट तिमिल्लेना(तिमिल्लेना), देवकोटबाट देवकोटा, ढुंगानीबाट ढुंगाना, धिमियाबाट धिमिरे, ढाँकुबाट ढकाल, बजगाउँबाट बजगाजी, रिमाबाट रिमाल, घोडासैनबाट घोडासैनी, पुडासैनबाट पुडासैनी, धमालीबाट धमाला(धमला), दर्नाबाट दर्नाल, कुइकाबाट कुजीक्याल एवम् चाल्साबाट चालिसे थर बनेका देखिन्छन्। यसरी नै बझाङ जिल्लाको रेगम स्थानबाट रेग्मी, सोताबाट सोती एवम् खारबाट खरेल थर भएका तथा बाजुरा जिल्लाको जमकट्टीबाट जमरकट्टेल, छातीबाट छन्त्याल एवम् कण्डीबाट कण्ड्याल थर भएका हुन्। त्यस्तै गजुन्याल (गजुरेल) थरको निर्माण बैतडी जिल्लाको गरजई नामक स्थानबाट भएको हो भने डोटी जिल्लाको डोटेखोलाबाट डोटेले, खत्याडीबाट खतिवडा, निरौलीबाट निरौला, ओझानाबाट ओझा, काँडाबाट कँडेल एवम् बोगटानबाट बोगटी थर बनेका हुन्। यसै प्रकार मुगु जिल्लाको खनायाबाट खनाल थर भएको हो भने रुकुम जिल्लाको गोताम स्थानबाट गोतामे र गौतम एवम् सापकोट स्थानबाट सापकोटा थर भएको हो। त्यसरी नै दैलेख जिल्लाको

लामाछानी स्थानबाट लामाछाने, बाँसकोटबाट बाँसकोटा, बाँसतोलीबाट बाँसतोला, सातलाबाट सत्याल, लुयाण्टीबाट लुजीटेल(लुइँटेल), वस्ताकोटबाट वस्ताकोटी, चापागाउँबाट चापागाजी, नेपा स्थानबाट नेपाल, रिजुबाट रिजाल, पोखरबाट पोखरेल, लम्सुबाट लम्साल, लम्जीबाट लम्जेल, दहबाट दहाल(दाहाल), कोइरालीबाट कोइराला, दवाडाबाट दवाडी, गैहाबाट गैहे(गहिरे), भुर्तीबाट भुर्तेल, पराजुलबाट पराजुली, कट्टीबाट कट्टेल एवम् भुषाकोट स्थानबाट भुषाल(भुसाल) थर बनेका हुन्। यसप्रकारका अनेक उदाहरण रहेका छन्।(अधिकारी, १९८८ ई., पृ.एप्पेण्डिक्स ४२-४४) यसैगरी भारतको हरिद्वार र अल्मोडाको बीचको भूभागमा अवस्थित पौडी स्थानबाट पौडेल थरको निर्माण भएको हो। यिनै मध्येका केही पौडेल परिवार मुसिकोट निकट अरज्यै गाउँमा आएर निवास गरेकाले अर्ज्याल(अर्याल) तथा गुल्मी निकटको सिक्दी गाउँमा निवास गरेकाले सिक्देल(सिग्देल) थरको निर्माण भएको हो। यसैले पौडेल, अर्याल र सिग्देल यी तीनओटै थरको गोत्र भने आत्रेय नै रहेको छ। (उपाध्याय, ..., पृ.२८-२९)

नेपाली समाजको पहाडी समुदायका ब्राह्मण जातिका धेरैजसो उपाधि र थरहरू क्षेत्री जातिमा विद्यमान रहेका देखिन्छन्। यसप्रकार क्षेत्री जातिको विकास एवम् विस्तारमा ब्राह्मण जातिको भूमिका रहेको बुझिन्छ। यसलाई अर्को शब्दमा भन्ने हो भने नेपालका पहाडी समुदायका क्षेत्री जातिमा अप्रत्यक्ष रूपमा कान्यकुब्जको योगदान स्पष्ट रहेको देखिन्छ। अर्कोतिर, पहाडी समुदाय अन्तर्गतको मगर जातिका आले, थापा र राना गरी तीनओटा प्रकारहरूमा कुल ३७१ थरहरू रहेका पाइन्छन्। यी थरहरूमा खड्का, खप्तरी, खुलाल, धिमिरे, दूध, पुवार, बराल, बस्न्यात, बुढाथोकी, भण्डारी, रोकाहा, रिजाल, रिमाल, लामाछाने, सापकोटा, सिजापति जस्ता ब्राह्मण-क्षेत्री जातिहरूमा पाइने थरहरू रहेका देखिन्छन्। यसका साथै मगर जातिको उपर्युक्त तीनओटै प्रकारमा कनौजे भन्ने थर रहेको पाइन्छ। अर्थात् आले मगरमा कनौजे आले, थापा मगरमा कनौजे थापा र राना मगरमा कनौजे राना नामक थर रहेका छन्। (उपाध्याय, ..., पृ.४८-५६) यसप्रकार मगर जातिको विकास र विस्तारमा ब्राह्मण र क्षेत्री जातिको भूमिका देखिने भएकाले यस क्षेत्रमा कान्यकुब्जको भूमिका रहेको थाहा हुन्छ। अर्को शब्दमा भन्नुपर्दा नेपाली समाजको पहाडी समुदायका मगर जातिमा, अप्रत्यक्ष रूपमा भए तापनि, कान्यकुब्जको योगदान निश्चित रूपले रहेको देखिन्छ। यसैगरी हमाल जातिको विकासमा

ब्राह्मण जातिको योगदान रहेको चर्चा गरिएको पाइन्छ। (उपाध्याय,....,पृ.४४-४५) यसै सन्दर्भमा कान्यकुब्जमा सम्राट् हर्षवर्द्धनको देहावसान पश्चात्को अस्तव्यस्ततापूर्ण समयमा अनेक कान्यकुब्जबासीहरू शान्तिपूर्वक जीवन बिताउनकालागि उत्तरी क्षेत्रका पहाडी प्रदेशहरूमा बसोबास गर्न थालेका वर्णनहरू पाइन्छन्। (शर्मा,२०३९ वि.सं.,पृ.१९३) यसै सिलसिलामा नेपाली समाजको पहाडी समुदाय अन्तर्गतको गुरुङ जातिको वंशावली अनुसार उनीहरूका पुर्खा कन्नौजमा रहेका थिए भन्ने चर्चा पाइन्छ। यस्ता कन्नौजवंशीय गुरुङहरू आफ्नो गोत्र भरद्वाज रहेको बताउने गरेका सन्दर्भको उल्लेख जनकलाल शर्माज्यूले गर्नु भएको छ। (शर्मा,२०३९ वि.सं.,पृ.२५७) यसप्रकार नेपाली समाजको पहाडी समुदायका ब्राह्मण, क्षेत्री, मगर र गुरुङ जातिहरूमा कान्यकुब्जको योगदान रहेको देखिन्छ।

मधेशी समुदाय

नेपाली समाजको मधेशी समुदाय अन्तर्गतका ब्राह्मण जातिमा पूर्वीय क्षेत्रमा मैथिल ब्राह्मण रहेका छन् भने मध्य र पश्चिमी क्षेत्रमा कान्यकुब्ज ब्राह्मण बसोबास गर्दछन्। कान्यकुब्ज ब्राह्मणका १६ गोत्रहरू प्रसिद्ध रहेका एवम् तीमध्ये ६ गोत्रलाई कुलीन-षट्कुल भनिएको पाइन्छ। यसैगरी बाँकी १० गोत्रहरूलाई धाकर भनिएको देखिन्छ। मधेशी समुदाय अन्तर्गतका कान्यकुब्ज ब्राह्मणका उपाधिहरूमा अग्निहोत्री, अवस्थी, तेवारी(तिवारी), त्रिवेदी, दीक्षित, दूबे, पाठक, पाण्डे(पाण्डेय), मिश्र, वाजपेयी, शुक्ल आदि हुने गर्दछन्। (शास्त्री,२०१० ई.,पृ.४१९-४२५) यसका साथै उपाध्याय, ओझा, चौबे, त्रिपाठी, भट्टाचार्य, सिंह जस्ता उपाधिहरू पनि कान्यकुब्ज ब्राह्मणमा देखिन्छन्। यस्ता उपाधिमा रहेका शब्दहरू द्वारा आस्पद र प्रतिष्ठा विषयक संकेत गरिएका हुन्छन्। यिनी मध्ये वेद अध्ययनको आधारमा द्विवेदी(दूबे), त्रिवेदी(तिवारी), चतुर्वेदी(चौबे) आदि भनिएका हुन्छन् भने अध्यापन कार्यसित सम्बद्ध भएकालाई उपाध्याय, पाठक, भट्टाचार्य भनिएको देखिन्छ। यसैगरी यज्ञादि कर्मानुष्ठान गर्नेहरूका अग्निहोत्री, अवस्थी, दीक्षित, वाजपेयी आदि उपाधि रहेका हुन्छन् भने श्रौत स्मार्त कर्मानुष्ठान आदि गर्नेहरू मिश्र, शुक्ल आदि उपाधिधारी हुने गर्दछन्। (मिश्र, १९५५ ई.,पृ.५६-५७) यसका साथै, सरयू नदीका उत्तरी किनाराका क्षेत्रलाई लोकबोलीमा सारव भनिन्छ। त्यस क्षेत्रका निवासी कान्यकुब्ज ब्राह्मणहरूलाई सरयूपारीण वा सारवपारीण वा सरवरिया ब्राह्मण भन्ने गरिएको पाइन्छ। यिनीहरूमा ३ र १३ अर्थात् त्रिकुल र

त्रयोदशकुल भनेर विवेचना गरिएको एवम् तिनलाई क्रमशः प्रथम र द्वितीय श्रेणीको भनेर मानिएको देखिन्छ। यसका साथै उपर्युक्त १६ कुलका अतिरिक्त रहेकालाई भने तृतीय श्रेणीका मानिएको पाइन्छ। (मिश्र, १९५५ ई.,पृ. ८७) यसप्रकार नेपाली समाजको मधेशी समुदायमा ब्राह्मण जातिमा कान्यकुब्जको योगदान स्पष्ट रहेको देखिन्छ।

अर्कोतिर, नेपाली समाजको मधेशी समुदाय अन्तर्गतका ब्राह्मण बाहेकका अन्य अनेक जातिहरू कन्नौजिया नामक समूह रहेको छ। कन्नौजिया शब्दबाट कन्नौज वा कान्यकुब्जको बोध हुन्छ। यसबाट यी जातिहरूमा कान्यकुब्जको योगदान रहेको स्पष्ट हुन्छ। यसरी कन्नौजिया समूह भएका मधेशी समुदाय अन्तर्गतका जातिहरूमा कानु, कुम्हार, कुरमी, कोइरी, गुआर, चमार, ततमा, तेली, दुसाध, धोबी, नुनियाँ, मुसहर, लोहार, हजाम, हलुवाई इत्यादि रहेका छन्। यी मध्ये कानु जातिमा गुप्ता, साह आदि उपाधि हुने गर्दछन् भने कुम्हार जातिमा पण्डित, प्रजापति आदि उपाधि रहेका छन्। यस्तै कुरमी जातिमा चौधरी, जैसवार, पटेल, मण्डल, महतो, राउत, सिंह जस्ता उपाधि पाइन्छन् भने कोइरी जातिमा कुशवाहा, महतो, सिंह आदि उपाधिहरू हुन्छन्। नेपाली समाजको मधेशी समुदाय अन्तर्गतको गुआर(ग्वाला) जातिमा अधिकारी, अरगरिया, कुशियैत, खिरहरि, खेरवार, गोइत, गोप, गोहिवार, चौधरी, चौरवार, छिटान, तपसी, देवहर, बरबरिया, भगत, भरखेर, भुरेर, मरवैता, मरहट्टा, महरान, यादव, राउत, राय, राव, रेधान, रोहिता, विराजी, सिंह इत्यादि एक शय भन्दा बढी उपाधि रहेका पाइन्छन्। यसरी नै चमार जातिमा नाइक, महारा, मोची, रविदास, राम, साफरी आदि उपाधि रहेका हुन्छन् भने ततमा जातिमा दास, मण्डल, महतो आदि उपाधि रहने गरेका पाइन्छन्। यस्तै तेली जातिमा चौधरी, साह जस्ता उपाधि हुन्छन् भने दुसाध जातिमा पासवान, हजरा आदि उपाधि हुने गर्दछन्। त्यस्तै धोबी जातिका उपाधिमा चौधरी, बैठा, रजक आदि हुन्छन् भने नुनियाँ जातिमा चौधरी, चौहान, भोगता, महतो, माभनी, राउत, रावत, सिंह जस्ता उपाधि देखिन्छन्। यसैगरी मुसहर जातिमा ऋषि, माभनी, सदा जस्ता उपाधि रहेका हुन्छन् भने लोहार जातिमा ठाकुर, विश्वकर्मा, शर्मा जस्ता उपाधि रहेका पाइन्छन्। यस्तै हजाम जातिमा ठाकुर र शर्मा उपाधि देखिन्छन् भने हलुवाई जातिमा गुप्ता, साह जस्ता उपाधि देखिन्छन्। (दास, २०१२ ई., पृ. १७-२८)

बासुदेवलाल दास

निष्कर्ष

उपर्युक्त तथ्यहरूको विवेचनबाट के थाहा पाइन्छ भने वर्तमान नेपाल राष्ट्रको सिमानाभित्र निवास गर्ने पहाडी र मधेशी गरी दुवै समुदायहरू अन्तर्गत रहेका विभिन्न जातिको समाजको निर्माणमा कान्यकुब्जको योगदान रहेको छ। यसरी ऐतिहासिक रूपमा विचार गर्दा प्राचीनकालमा मूलस्थान एउटै कान्यकुब्ज अर्थात् कन्नौज (कनौज) क्षेत्र रहेको एवम् कालक्रममा अनेक जाति र पेशाका मानिसहरू विभिन्न कारणले गर्दा त्यस स्थानबाट स्थानान्तरित हुँदै वर्तमान नेपाल राष्ट्रको भूभागमा पर्ने क्षेत्रहरूमा बसोबास गर्दै आएका देखिन्छन्। यसप्रकार वर्तमान नेपाली समाजको निर्माणमा कान्यकुब्जको योगदान रहेको तथ्यको पुष्टि हुन आउँछ। यो ऐतिहासिक तथ्यले नेपाली समाजमा सामुदायिक, साम्प्रदायिक एवम् जातीय परिवेशमा समन्वयात्मक भावनाको विकास गर्नुका साथै परस्पर सौहार्द्रपूर्ण सम्बन्धको स्थापनामा सहयोग हुनेगरी सकारात्मक चिन्तन तिर उन्मुख र उत्प्रेरित गर्न सक्ने देखिन्छ।

सन्दर्भ ग्रन्थसूची :-

अधिकारी, सूर्यमणि (१९८८ ई.). *दि खश किंगडम : ए ट्रान्स-हिमालयन इम्प्राएर औफ दि मिडल एज*. जयपुर : निराला पब्लिकेशन्स.

उपाध्याय, पद्म प्रसाद(....). *ठूलो थरगोत्र प्रवरावली*. वाराणसी : गोर्खा पुस्तक एजेन्सी.

त्रिपाठी, रमा शंकर (१९८९ ई.). *हिस्ट्री औफ कनौज*. दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास.

दास, बासुदेवलाल (२०१२ ई.). *मिथिलाको समाज र संस्कृति*. वीरगञ्ज : भारती निलय.

दाहाल, लालनाथ एवम् दाहाल, पुष्पराज संकलक (२०६६ वि.सं.). *दाहाल वंशावली*. चितवन माडी : संकलक स्वयम्

देवकोटा, लक्ष्मीप्रसाद (२०३४ वि.सं.). *नेपाली शाकुन्तल* (महाकाव्य). तेस्रो संस्करण. काठमाण्डौ : साभा प्रकाशन.

बाहरी, हरदेव (१९८८ ई.). *प्राचीन भारतीय संस्कृति-कोश* (वैदिक काल से १२ हवीं शताब्दी तक). न्यू दिल्ली : विद्या प्रकाशन मन्दिर.

मिश्र, ज्वालाप्रसाद (१९५५ ई.). *जातिभास्कर*. बम्बई : खेमराज श्रीकृष्णदास.

मैनाली, वासुदेव, मैनाली, ओकिलप्रसाद तथा मैनाली, पुष्पराज संकलक. (२०६३ वि.सं.). *मैनाली वंशावली*. सम्पादक - राजेन्द्रप्रसाद मैनाली, शम्भुप्रसाद मैनाली तथा बद्रीभक्त मैनाली. काठमाण्डौ : मैनाली समाज सेवा संस्था.

विष्ट, डोर बहादुर (१९७६ ई.). *पीपुल औफ नेपाल*. तेस्रो संस्करण. काठमाण्डौ : रत्न पुस्तक भण्डार.

शर्मा, जनकलाल (२०३९ वि.सं.). *हाम्रो समाज* (एक अध्ययन). काठमाण्डौ : साभा प्रकाशन.

शास्त्री, हरिकृष्ण (२०१० ई.). *ब्राह्मणोत्पत्तिमार्त्तण्ड*. बम्बई : खेमराज श्रीकृष्णदास.

स्मिथ, भिन्सेण्ट ए. (१९८१ ई.). *दि औक्सफोर्ड हिस्ट्री औफ इण्डिया*. चतुर्थ संस्करण. दिल्ली : औक्सफोर्ड यूनिवर्सिटी प्रेस.

हिन्दी विश्वकोश (२०३१ वि.सं.). खण्ड २. वाराणसी : नागरी प्रचारिणी सभा.